

Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć: „gwary przejściowe” – „gwary mieszane”

[Rozprawy Slawistyczne 6, Lublin, 1993]

Uczestnicy konferencji poświęconej gwarom mieszanym i przejściowym na terenach słowiańskich doskonale wiedzą, że obydwie wykorzystane w tytule terminy, od dawna funkcjonujące w językoznawstwie, dalekie są od wymagań stawianych terminom naukowym. Są bowiem tak nieprecyzyjne, że te same gwary mogą być nazywane przez jednych badaczy przejściowymi, przez innych mieszanymi; np. gwary polskie na polsko-białoruskim pograniczu językowym Z. Stieber w *Zarysie dialektologii języków zachodniosłowiańskich* traktuje jako mieszane¹, natomiast B. Bartnicka w podręczniku dialektologii polskiej określa je jako przejściowe². Mamy też w literaturze wiele przykładów nieprzypisywania wagi do różnicowania obu pojęć i przemiennej synonimicznego używania określeń: gwara przejściowa i gwara mieszana. Charakterystyczne jest to zwłaszcza dla dialektologów rosyjskich³ a znajduje usankcjonowanie w *Słowniku terminów lingwistycznych* O.S. Achmanowej, w którym autorka identyfikuje znaczenie obu terminów: „Смешанный говор. То же, что и переходный” (s. 433). Przy hasle zaś „Говор переходный (говор смешанный)” czytamy „Говор занимающий промежуточное положение между другими, т.й. говор совмещающий в себе характерные черты двух или более говоров” (s. 110)⁴.

Biorąc pod uwagę fakt, że istotne dla gwar określanych jako przejściowe i dla tych, które traktuje się jako mieszane jest rzeczywiście to, że w jakiś sposób funkcjonują w nich elementy dwóch lub większej liczby dialektów (języków) wchodzących w kontakt, można by się z synonimicznością obydwu

---

¹ Z. Stieber, *Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich*, Warszawa 1956, m. 1.

² B. Bartnicka, *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, Warszawa 1965, s. 96-98.

³ A.B. Pieńkowskij, *K problemie smieszannyh i pieriechodnyh govorov*, Uczyenyje zapiski, Russkij jaz., vyp. 2, Władimir 1969.

⁴ O.S. Achmanowa, *Słownik lingwistycznych terminów*, Moskwa 1966.

terminów pogodzić i dopiero na szczegółowy opis określonych gwar przerzucić informację o tym, na czym ów „jakiś sposób” współistnienia polega.

Skoro jednak w tradycji polskiej, począwszy od M. Małeckiego⁵, a jak świadczy między innymi cytowany już artykuł Pieńkowskiego⁶, funkcjonuje w literaturze dialektologicznej, aczkolwiek niekonsekwentnie, rozróżnianie gwar typu przejściowego i typu mieszanego, zwłaszcza pogranicznych, to zrezygnowanie z tego terminologicznego rozróżnienia wydaje mi się niepotrzebnym zubożaniem języka opisu, będącego też, w pewnym sensie, narzędziem badawczym dialektologa.

Ze względu na różnice rezultatów kontaktu językowego na różnych obszarach dialektalnych, uzależnione – ogólnie rzecz ujmując – odmiennymi warunkami ich rozwoju historycznego, warto kontynuować odróżnianie gwar przejściowych od mieszanych podejmując kolejną próbę uściślenia obydwu terminów⁷.

Gwary przejściowe

Najogólniejsza definicja gwar przejściowych da się sprowadzić do sformułowania, że są to gwary położone między wyraźnymi masywami dialektalnymi tego samego lub co najmniej dwóch odrębnych języków, których jednoznaczne obiektywne zakwalifikowanie do jednego z sąsiadujących dialektów (języków) napotyka poważne trudności lub zgoła nie jest możliwe ze względu na stopniowe terytorialne narastanie cech charakterystycznych, których współobecność decyduje dopiero o przynależności gwary do określonego dialektu lub języka. Spróbujmy wyodrębnić i nieco rozwinąć części składowe tej definicji oraz uzupełnić ją jeszcze o pewne cechy dodatkowe, co mogłoby służyć jako kryteria umożliwiające zaliczanie badanych gwar pogranicznych do typu gwar przejściowych.

1. Traktowanie jako przejściowych gwar znajdujących się między dwoma odrębnymi dialektami implikuje terytorialność jako ich cechę obligatoryjną. Niewłaściwe w świetle tej cechy byłoby określanie jako przejściowej sekundarnej gwary, jaką posługuje się dwujęzyczna ludność wiejska w różnorodnych kontaktach zewnętrznych, np. polszczyzny dwujęzycznej ludności zamieszku-

⁵ M. Małecki, *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, „Slavia Occidentalis”, t. 12, Poznań 1933.

⁶ Patrz przypis 3.

⁷ Niniejszy referat jest nową wersją koncepcji ujętej w artykule *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] *Między Wschodem i Zachodem*, cz. IV. *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, pod red. J. Bartmińskiego i M. Lesiowa, *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI, Lublin 1992, s. 21-33. Tam też znajduje się ustosunkowanie do podstawowej literatury przedmiotu.

jącej zwarty obszar gwarowy białoruski, ukraiński lub np. przejściowy białorusko-ukraiński.

2. Przez teren gwar przejściowych przebiega wiele izoglos w różnym od siebie oddaleniu i z niejednorodnym ukierunkowaniem. Jest to rezultat stopniowego rozwoju i terytorialnego rozprzestrzeniania się cech jednego z sąsiadujących dialektów. Dzięki temu w gwarach typowo przejściowych, według definicji Małeckiego, jedne cechy językowe są zgodne z rozwojem charakterystycznym dla dialektu A, drugie są właściwe rezultatom rozwoju dialektu B⁸.

3. Trudności w zakwalifikowaniu gwar przejściowych do jednego z sąsiadujących dialektów pociągają za sobą ich odróżnianie od takich gwar pogranicznych, których przynależność do jednego z dialektów wchodzących w kontakt nie budzi wątpliwości mimo obecności niektórych cech drugiego. Można by więc to kryterium uzupełnić sformułowaniem opozycji – rozmyty kontur graniczny wobec wyraźnej granicy językowej, np. gwary polskie okolic Brzozówki i Korycina. W związku z tym kryterium nie będą traktowane jako przejściowe także takie gwary przynależne jednemu językowi, w których obserwowane elementy drugiego języka mają charakter substratowy, np. sejneńskie gwary polskie na podłożu białoruskim.

4. Z dwoma poprzednimi łączy się kryterium stopnia pokrewieństwa dialektów wchodzących w kontakt. Bardzo bliskie systemowo pokrewieństwo daje w rezultacie gwary przejściowe, co łatwo zilustrować przykładami z białorusko-ukraińskiego i białorusko-rosyjskiego pogranicza językowego w ramach wschodniosłowiańskiej grupy językowej.

5. Nakładanie się cech jednego z sąsiadujących dialektów na cechy charakterystyczne dla drugiego prowadzi do powstania swoistych innowacji, czego najbardziej charakterystycznym przykładem dla białorusko-ukraińskich gwar przejściowych jest nałożenie się błrus. akania na ukr. depalatalizację wargowych dając wymowę typu *vadr^lo*, *pas^lok*, *maš^lok*.

6. Można uwzględnić jeszcze jedno kryterium odmienne od pozostałych, a mianowicie kryterium świadomościowe użytkowników gwary⁹. Wydaje się znamienne, że ludność mówiąca gwarą określaną przez badacza jako przejściowa na ogół nie jest świadoma owej przejściowości. W każdym razie takie jest moje doświadczenie z terenu białorusko-ukraińskich gwar przejściowych, a dowodem pośrednim na brak owej świadomości jest fakt przesuwania się z północy na południe, od wsi do wsi, coraz dalej, informacji ludności miejscowej na ten temat, gdzie się mówi „*po chachłacku*” w miarę przemierzania pasma gwarowego ze stopniowym narastaniem ilościowym cech ukraińskich. Inaczej

⁸ Patrz np. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Wrocław – Warszawa – Kraków 1980.

⁹ Zwrócenie uwagi na to kryterium zawdzięczam J. Bartmińskiemu.

na pograniczu polsko-białoruskim, gdzie informatorzy bardzo często podkreślają mieszany charakter swego języka.

Pozostałe kryteria wyróżniania gwar przejściowych wynikają z charakterystyki negatywnej podczas definiowania gwar mieszanych.

Gwary mieszane

Zdawać by się mogło, że gwary mieszane – wynikłe podobnie jak i przejściowe z kontaktu językowego – można będzie bliżej zdefiniować przez negatywne zastosowanie kryteriów użytych dla wyróżnienia gwar przejściowych oraz przez wprowadzenie kilku kryteriów nowych, specyficznych dla gwar mieszanych. Tymczasem tak nie jest. Rzeczywistość językowa na pograniczach jest bogatsza i nie można jej ująć w prostą opozycję: gwary przejściowe – gwary mieszane. Należy bowiem wyróżnić co najmniej dwa typy gwar mieszanych, a i na tym problem się nie kończy.

1. Gwary mieszane ludności jednojęzycznej zamieszkałej po obu stronach linii zetknięcia się zwartych obszarów dwóch odrębnych systemów językowych, np. polskiego i białoruskiego, polskiego i ukraińskiego itp. (M_1).

2. Gwary mieszane ludności dwujęzycznej, np. polszczyzna (system sekundarny) ludności na co dzień posługującej się gwarą innojęzyczną, np. białoruską, ukraińską, litewską (M_2).

Cechy definicyjne M_1 i M_2 będą się nieco różniły. Termin „gwary mieszane” pozostaje więc nadal niejednoznaczny mimo wyraźnego rozdzielenia pojęć „przejściowy – mieszany”.

Owa niejednoznaczność terminu „gwara mieszana” ma głębsze podłoże, znane z od dawna wznawianej dyskusji na temat zasadności użycia określenia „mieszany” w stosunku do systemu językowego, jakim jest każda gwara terytorialna. Można chyba przyjąć, że mieszają się nie całe systemy, ale ich poszczególne elementy, przy minimalnym naruszeniu tego, co dla systemu językowego istotne, a mianowicie jego struktury gramatycznej i typu prozodycznego. Dzięki temu gwary polskie na pograniczu gwar białoruskich możemy traktować jako mieszane, stwierdzając równocześnie polski charakter ich systemu.

Takie terminologiczne potraktowanie pojęcia „gwara mieszana” nakłada więc z góry wyraźne ograniczenie znaczenia leksemu „mieszany”. W pełnym potocznym rozumieniu słowa „mieszany”, naprawdę mieszany może być tylko tekst, do którego mniej lub bardziej świadomie wstawia się całe cytaty obcojęzyczne. Przykładów wielu takich tekstów dostarczają spontaniczne wypowiedzi dwujęzycznych informatorów oraz folklor pograniczny.

W rozumieniu autorki niniejszej propozycji zawężenia terminologicznego zakresu pojęcia „gwary mieszane” najwłaściwszym wyjściem byłoby zacho-

wanie terminu „mieszany” tylko odnośnie do gwar sekundarnych ludności dwujęzycznej, posługującej się na co dzień inną gwara rodzimą. Jako najważniejsze cechy definicyjne, poza określeniem Małeckiego, wysunęłyby się tu dwujęzyczność i idiolektalność, ze względu na znaczne zróżnicowanie stopnia opanowania gwary sekundarnej i związanego z tym zakresu interferencji, dającej w rezultacie ów mieszany charakter wypowiedzi.

Przy takim jednoznacznym rozumieniu terminu „gwara mieszana” pozostałe gwary pograniczne z elementami dialektów czy języków sąsiednich, które nie byłyby uznane za przejściowe, należałoby opisywać jako gwary danego języka (dialektu) z elementami obcymi, np. pograniczne czy peryferyjne gwary polskie z elementami białoruskimi i litewskimi na Podlasiu czy Sejneńszczyźnie. Słabą stroną proponowanego ujęcia jest pewnego rodzaju ahistoryzm. Granica między dwujęzycznością a przejściem całkowitym na system sekundarny, jak wskazuje nasze doświadczenie na terenie północno-wschodniej Polski, a H. Turskiej na Litwie¹⁰, jest stosunkowo płynna. Tak powstałe „gwary”, a raczej idiolekty mogą mieć również charakter mieszany, mimo że kryterium dwujęzyczności przestanie funkcjonować. W związku z tym poprzestaniemy chyba jednak na tym, że terminu „gwary mieszane” będziemy używali w dwóch na wstępie zaproponowanych znaczeniach (M_1 i M_2).

Zestaw kryteriów wyróżniających tak rozumiane gwary mieszane będzie następujący:

- 1) według M. Małeckiego – oboczna realizacja jednej i tej samej cechy prasłowiańskiej, zgodnie z rozwojem dialektu A i dialektu B;
- 2) możliwość obiektywnego i subiektywnego (świadomość mówiącego) zakwalifikowania do jednego z sąsiednich dialektów;
- 3) prestiż systemu sekundarnego;
- 4) hiperpoprawność;
- 5) dwujęzyczność ($M_1 + M_2 \neq 0$);
- 6) idiolektalność;
- 7) taki stopień pokrewieństwa, który uniemożliwia traktowanie gwary mieszanej jako przejściowej.

W koncepcji, którą tutaj prezentuję, istotne jest zdefiniowanie i jednoznaczne odróżnienie gwar faktycznie przejściowych od wszystkich pozostałych możliwych typów gwar, w których oprócz rodzimych znaleźć można mniejszą lub większą liczbę elementów innosystemowych. Proponowany podział gwar pogranicznych będzie więc co najmniej trójdzielny: gwary przejściowe, gwary mieszane, gwary mające system jednego z języków (dialektów wchodzących w kontakt wzbogacony elementami obcymi pochodzącymi z substratu lub z nowszego kontaktu terytorialnego bądź z odgórnego oddziaływania dialektu)

---

¹⁰ H. Turska, *O powstawaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, 1982, s. 30-43.

lub języka o większym prestiżu, np. języka literackiego. Tylko termin „gwary przejściowe” udało się jednoznacznie zawęzić w stosunku do dotychczasowej praktyki uzupełniając definicję Małeckiego o kryteria ekstralingwistyczne. Idea ogólna takiego zakresu terminu „gwara przejściowa” najbliższa jest ujęciu W. Kuraszkiewicza¹¹ oraz pracom poleskim T. Nazarowej¹².

Niniejsze rozważania można podsumować zestawieniem opozycyjnym kryteriów rozróżniających gwary przejściowe (GP) od gwar mieszanych (GM) (patrz tabela).

Lp.	Kryterium	GP	GM
1.	Terytorialność	+	(+, -)
2.	Wyraźne zakwalifikowanie do jednego z sąsiadujących dialektów	-	+
3.	Bliskie pokrewieństwo dialektów wchodzących w kontakt	+	-
4.	Dwujęzyczność, zdolność przemiennego posługiwania się obydwoma sąsiadującymi systemami gwarowymi	-	+
5.	Znaczne zróżnicowanie idiolektalne na tym samym terenie gwarowym	-	(-, +)
6.	Prestiż jednego z sąsiadujących systemów	-	+
7.	Hiperpoprawność	-	+
8.	Trwałe innowacje jako rezultat nakładania się cech systemowych dialektów wchodzących w kontakt	+	-
9.	Realizacja jednych cech prasłowiańskich zgodnie z dialektem A, innych z B (M.M.)	+	-
10.	Oboczna realizacja jednej i tej samej cechy prasłowiańskiej według dialektu A i według dialektu B (M.M.)	-	+

Zaproponowane zróżnicowanie zakresu terminów: „gwara przejściowa”, „gwara mieszana”, „gwara pograniczna” jakiegoś języka nie znaczy, że autorka propozycji nie rozumie, że działania dodatkowych czynników historycznych, np. migracje ludności, zakłócają czysty charakter gwar przejściowych, dając w rezultacie typ przejściowo-mieszany, jak to się stało np. na części białorusko-rosyjskiego pogranicza językowego na Smoleńszczyźnie¹³.

¹¹ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1954, s. 77-83.

¹² T. Nazarowa, *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті*, Kijów 1985.

¹³ E. Smułkowa, *Białorusko-polskie a białorusko-rosyjskie pogranicze językowe*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, red. K. Handke, Warszawa 1992, s. 165-166.